

The Relationship Between the Rule of Nafi-e Sabīl (Negation of Means for Domination) and the General Evidence for the Binding Nature of Sale Contracts and the Wafāi-e be 'Ahd (Fulfillment of Covenant), with an Approach Focusing on the Status of Domestic Production and Economic Growth in Islamic Jurisprudence

Mehdi Rajabi¹, Mostafa Rajaepour^{2*}

1. PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

Email: rajabimehdi16@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

*Corresponding Author: Email: rajaepoor0250@mshdiau.ac.ir

ABSTRACT

In the context of the relationship between the rule of Nafi-e Sabīl (Negation of Means for Domination) and the rule of wafāi-e bi 'ahd (Fulfillment of Covenant) and the binding nature of contracts, considering various jurisprudential foundations, different standpoints have been proposed. The absence of a genuine conflict (ta'āruḍ), the priority of fulfilling obligations, and the supremacy of the rule of Nafi-e Sabīl over other rules are among the most significant viewpoints in this regard. The interpretive role of the evidence for the Nafi-e Sabīl necessitates its supremacy. Determining the realization of Nafi-e Sabīl is contingent upon criteria such as ownership (tamaluk), humiliation (izlāl), and hardship (haraj), and it is subject to specification based on spatiotemporal conditions and its manifestation of in the cultural, political, economic, and military spheres, as well as in cases

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.307152.1792

Received:
29 December 2023

Accepted:
7 April 2024

Published:
7 October 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

of conflict of interests (tazaḥum) and encounter with more important interests (maṣāliḥ) and the securing of more important benefits (manāfi'). Fulfilling the obligations contained in governmental contracts with other countries, based on the determination of a specific custom ('urf khāṣṣ)- particularly towards increasing the level of domestic production and accelerating economic growth, which takes the form of participation in production and commendam partnership (muḍārabah)- and does not create a proprietary right for the counterparty, is given priority.

Keywords: The Rule of Negation of Means for Domination, The Rule of Fulfillment of Covenant, Domestic Production, Economic Growth, Binding Nature of Contracts and Contractual Obligations.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "A Jurisprudential and Legal Examination of Domestic Production with Emphasis on the Principles of the Resistance Economy", Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mehdi Rajabi: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Mostafa Rajaepour: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Resources, Data Curation, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision, Project Administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Rajabi, Mehdi & Mostafa Rajaepour. "The Relationship Between the Rule of Nafi-e Sabīl (Negation of Means for Domination) and the General Evidence for the Binding Nature of Sale Contracts and the Wafāi-e be 'Ahd (Fulfillment of Covenant), with an Approach Focusing on the Status of Domestic Production and Economic Growth in Islamic Jurisprudence". *Journal of Legal Research*, 24, no. 63 (October7, 2025), 343-370.

Extended Abstract

Jurisprudential (fiqhī) rules hold a valuable status in the Jurisprudential and legal education and research, as well as in the process of extracting religious rulings. Among these, the rule of nafi-e sabīl (Negation of Means for Domination) is one of the important jurisprudential rules. Based on the content of this rule, the establishment of any relationship and the performance of any actions, and any contract, pact, transaction, unilateral undertaking, and agreement that leads to the economic, political, military, cultural, and doctrinal domination of non-believers (kuffār) over Muslims is invalid and lacks legal validity. On the other hand, the general principles ('umūmāt) of the evidence for sale and fulfillment of covenant (wafāi-e bi 'ahd) indicate the validity and binding nature of contracts and covenants, and the enforceability of all customary contracts, except what the Lawgiver (Shāri') has explicitly prohibited. On one hand, the universality of Islam has determined the grounds for balance in interaction and peaceful coexistence with an approach towards other religions and laws within its specific governing framework based on faith, piety, and utilization of divine blessings. On the other hand, the prohibition of non-believers' interference in the affairs of Muslims and preventing falling under their domination is emphasized and noted. Given the importance of domestic production and economic growth, especially under sanctions and economic threats, and also considering that economic interaction with other countries and the necessity of adherence to obligations are requirements of the economy, and policymaking to prevent the infiltration and economic domination of foreigners is also essential. This article aims to elucidate how to utilize the two rules of negation of means for domination of foreigners and the necessity of fulfilling the covenant, in order to facilitate the enhancement of economic growth, which is considered a priority of our country's macro-policy. Therefore, the question that arises is: how are the two rules of nafi-e sabīl and wafāi-e bi 'ahd dealt with within the strategy of economic growth and domestic production? To answer this question, the hypothesis is proposed that in the case of a genuine conflict (ta'āruḍ), the evidence for preventing domination and Nafi-e Sabīl governs over other evidence, and preventing the domination of non-believers will be necessary, and in the case of a conflict of interests (tazāḥum) between the rules of nafi-e sabīl and wafāi-e bi 'ahd in the path of domestic production, action is taken based on prudence (maṣlaḥah) and specific custom (considering priorities and spatiotemporal requirements). The examination of the subject is carried out utilizing a descriptive-analytical framework. Findings indicate that the interaction of these two rules with each other can be examined in two distinct aspects. In the case of a genuine conflict (ta'āruḍ), a group holds that the rule

of nafi-e sabīl is on the same level as other evidence and primary rulings, including the binding nature of sale contract and fulfillment of covenant, and consequently they consider this rule to be in conflict with those evidence. In another viewpoint, it considers the rule of nafi-e sabīl as governing over other evidence and primary rulings, including the binding nature of sale and fulfillment of covenant, with the result that no conflict is realized, and the evidence for nafi-e sabīl will always take precedence. In the case of a conflict of interests (tazāḥum), State interests (maṣāliḥ al-ḥukumaḥ) play a fundamental role in determining the instance of creating a means (sabīl) for non-believers. For undoubtedly, the concept of sabīl is a fixed concept, but in its realization, actualization, and variable instances, it is subject to spatiotemporal conditions and circumstances. If we consider the intended meaning of domination to be notional or juridical (i'tibārī), despite the fixed concept of sabīl, since notional matters are subject to stipulation and contract, the rule of nafi-e sabīl, when facing the rule of wafāi-e bi 'ahd, will be subject to its own validating agent (mu'tabar). If we consider domination to be external (khārijī), although sabīl is a fixed concept, in its realization and actualization (instance), and when facing the rule of wafāi-e bi 'ahd, it is variable and subject to spatiotemporal conditions, and differences in states and circumstances are among the effective elements in the verification or negation of sabīl. Therefore, although the evidence for the negation of means for foreign domination, at the stage of signification (dilālat), interprets the general principles of the evidence for sale and fulfillment of covenant based on general custom and governs over them, the rule of nafi-e sabīl, like many other Islamic rulings, at the stage of execution and in a conflict of interests (tazāḥum) and encounter with more important interests and securing more important benefits, by giving preference to the rule of fulfilling the covenant, can be disregarded. The strategy of adhering to the rule of nafi-e sabīl or disregarding it within its specific context and considering economic and political conditions and attention to the endogeneity of the economy and reliance on domestic capabilities, especially under sanctions and economic threats, creates a capacity, particularly in novel issues, that can, with the help of other economic factors and social institutions, contribute to increasing domestic production and economic growth. Considering the importance of the people's livelihood fabric, the most important criterion for determining which of the two rules, nafi-e sabīl or wafāi-e bi 'ahd, takes precedence in their conflict of interests (tazāḥum), is recourse to the rule of nafi al-haraj (Negation of Hardship). The rule of nafi al-haraj governs over the primary evidence of rulings, including nafi-e sabīl. Contracts that are concluded with foreign governments and companies for the purpose of prosperity of production and economic growth, provided they do not create a proprietary right for foreigners, fall outside the

instances of nafi-e sabīl by specific exclusion (takhassuṣan), and by virtue of the realization of the concept of muḍārabah, fulfillment of the obligation will be necessary. This is why the Islamic State, for the purpose of preserving the state's interests and active engagement with other states and the growth of domestic production, concludes treaties, adherence to which is necessary even with non-Islamic states as long as they are committed to the treaty. From the results of the discussions raised by jurists regarding the negation of domination, it follows that ownership is among the important instances of sabīl, whose realization by non-believers can fall within the scope of the negation mentioned in the sacred verse. Because ownership is considered the most important tool of power. Increasing domestic production and economic growth causes the honor and power of Muslims and is a prelude to the negation of means for domination and preventing the domination of non-believers over Muslims. Therefore, as an indispensable preliminary (muqaddimah al-wājib), domestic production, which leads to economic growth, must be supported

This Page Intentionally Left Blank

رابطه قاعده نفی سیل با عموم ادله لزوم بیع و وفای به عهد با رویکرد جایگاه تولید داخلی و رشد اقتصادی در فقه

مهدی رجبی^۱؛ مصطفی رجائی پور^۲

۱. دانشجوی دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

rajabimehdi16@gmail.com

۲. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

*نویسنده مسئول: rajaceepoor0250@mshdiau.ac.ir

چکیده:

در زمینه رابطه بین قاعده نفی سیل و قاعده وفای به عهد و لزوم عقد، با لحاظ مبانی مختلف، پاسخ های متفاوتی طرح شده است. نبود تعارض، اولویت عمل به تعهد و حکومت قاعده نفی سیل بر سایر قواعد از مهم ترین دیدگاه ها در این زمینه است. نقش تفسیری دلیل نفی سلطه، حکومت و برتری آن را ایجاب می کند. تشخیص تحقق نفی سیل منوط به معیارهایی همچون تملک، اذلال و حرج است و به لحاظ شرایط زمان و مکان و تبلور نماد آن در حوزه های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و نظامی و در تراحم و برخورد با مصالح مهم تر و تأمین منافع مهم تر تخصیص پذیر است. عمل به تعهدات مندرج در قراردادهای حکومتی با سایر کشورها با تشخیص عرف خاص به ویژه در راستای افزایش سطح تولید داخلی و شتاب بخشی به رشد اقتصادی که در قالب مشارکت در تولید و مضاربه صورت می گیرد و برای طرف قرارداد حق مالکانه ایجاد نمی کند، در اولویت قرار می گیرد.

کلید واژه ها: راییت و مجوز دسترسی آزاد:

کلید واژه های مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسندگان (ها) حفظ می شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه ای را می دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می توانید به صفحه سیاست های دسترسی آزاد [نشریه مراجعه کنید](#).

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.307152.1792

تاریخ دریافت:

۸ دی ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۹ فروردین ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۵ مهر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

قاعده نفی سبیل، قاعده وفای به عهد، تولید داخلی، رشد اقتصادی، لزوم عقد و تعهدات قراردادی.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «بررسی فقهی - حقوقی تولید داخلی با تکیه بر اقتصاد مقاومتی»، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

مهدی رجبی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.
مصطفی رجائی‌پور: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

رجبی، مهدی و مصطفی رجائی‌پور. «رابطه قاعده نفی سبیل با عموم ادله لزوم بیع و وفای به عهد با رویکرد جایگاه تولید داخلی و رشد اقتصادی در فقه». مجله پژوهشهای حقوقی، ۲۴، ش. ۶۳ (۱۵ مهر ۱۴۰۴)، ۳۴۳-۳۷۰.

مقدمه

قواعد فقهی، جایگاه ارزشمندی در آموزش و پژوهش‌های فقهی و حقوقی و نقش مهمی در فرایند استخراج حکم شرعی دارند. در میان این قواعد، قاعده نفی سبیل از قواعد مهم فقهی است که در نگاه مشهور فقها مستند به آیات قرآن، اخبار مستفیض و اجماع است. خداوند متعال در آیات بسیاری از قرآن کریم^۱ رابطه بین مسلمانان و غیر آنان را در سطوحی ممنوع کرده و با هشدار جدی آن را سبب پشیمانی، انحراف از دین و خارج شدن از مدار ایمان و تقوا دانسته است، مگر اینکه ارتباط بر محور رفع شر خود کافران و تنها راه انحصاری برای دفع باطل باشد؛ همچون رفتار رسول اکرم (صلی‌الله علیه و آله) که برای سرکوب اشرار با برخی مشرکان پیمان نظامی بست. اصحاب به این قاعده عمل کرده و آن را در مسائل و فروع متعددی مورد تطبیق قرار داده‌اند.^۲ بر اساس مفاد این قاعده که منطق اسلام در صحنه روابط بین‌المللی است، برقراری هرگونه رابطه و انجام هرگونه اعمال و هر عقد، پیمان، معامله، ایقاع و قراردادی که منجر به سلطه اقتصادی، سیاسی، نظامی، فرهنگی و عقیدتی کافران بر مسلمانان شود، مردود است و اعتبار حقوقی ندارد.

این قاعده، ظرفیتی را در فقه به‌ویژه در مسائل نوپدید ایجاد می‌کند که می‌تواند به یاری سایر نهادهای اجتماعی، زمینه استقلال، مقاوم‌سازی اقتصاد و رشد اقتصادی را فراهم سازد. یکی از شاخص‌های اقتصاد موفق، پایداری و ثبات است که این ویژگی زمانی به دست می‌آید که تسلط غالب عوامل اقتصادی، درون‌زا باشد و ضمن تعامل گسترده با دیگر کشورها، سر رشته امور به دست بیگانه داده نشود. مقصود از استقلال این است که جامعه بتواند نیازمندی‌های خود را در حد قابل قبولی از رفاه تولید کند و در اداره امور اقتصادی نیازمند و متکی به دیگران نباشد، هرچند ترجیح دهد برخی نیازهای اقتصادی خود را به دلیل هزینه پایین‌تر یا هدفی دیگر از خارج کشور تأمین نماید؛ بنابراین استقلال اقتصادی به معنای جلوگیری از سلطه کشورهای دیگر بر اقتصاد بومی است. این همان مفهوم نفی سبیل است که شعاع آن در اداره امور اقتصادی تبلور یافته است.

از سوی دیگر عموماً ادله بیع و وفای به عهد، بر صحت و لزوم پایبندی به عقود و عهود و نافذ بودن تمامی قراردادهای عرفی، جز آنچه شارع به صراحت نهی کرده است، دلالت دارند.^۳ از یک سو

۱. قرآن کریم، نساء، ۴۴ و ۸۹ و ۱۴۴؛ مائده، ۵۱ و ۵۷؛ توبه، ۲۳؛ ممتحنه، ۱؛ آل عمران، ۱۱۸.

۲. سید حسن بجنوردی، القواعد الفقهیه، جلد ۱ (قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹ ق)، ۱۸۷.

۳. قرآن کریم، مائده، ۱؛ اسراء، ۳۴.

جهان‌شمولی اسلام^۴، زمینه تعادل در ارتباط و همزیستی مسالمت‌آمیز را (به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین نیازهای زندگی اجتماعی) با رویکرد به ادیان و شرایع دیگر در چارچوب خاص حاکمیتی خود بر پایه ایمان، تقوا و بهره‌برداری از برکات الهی تعیین نموده است. از سوی دیگر ممنوعیت دخالت کافران در امور مسلمانان و جلوگیری از قرار گرفتن در سیطره آنان، مورد توجه و تذکر باری تعالی قرار دارد.^۵ نفی سبیل و وفای به عهد از قواعد فقهی است که می‌تواند مبنای تأسیس، الحاق و یا خروج از سازمان‌ها و قراردادهای ناظر به کشف نظر فقیه و حاکم به آثار تبعات مثبت و منفی در روابط بین‌الملل باشد. آیه ۲۷۹ سوره بقره از سلطه‌گر نبودن مسلمانان و سلطه‌ناپذیری آنان حکایت دارد.

پرسش این است که چه رابطه‌ای بین دو دلیل نفی سبیل و عموم ادله صحت بیع و وفای به عهد برقرار است و در صورت تعارض یا تراحم بین این دو دلیل، راه‌حل چیست؟ برای پاسخ به این پرسش، این فرضیه مطرح است که با توجه به اینکه ملاک اصلی تحقق سلطه، تملک است، بنابراین در صورت تحقق تملک و اذلال مسلمان از سوی کافر، دلیل جلوگیری از سلطه و نفی سبیل بر سایر ادله حاکم است و ممانعت از سیطره کافران واجب خواهد بود. در این نوشتار با توجه به جایگاه تولید داخلی و رشد اقتصادی در فقه، در پی آنیم تا به پرسش یادشده پاسخ دهیم.

۱- پیشینه موضوع

اگرچه قدما از این قاعده، به نحو مستقل بحث نکرده‌اند، ولی در ابواب و فروعات فقهی مختلف به مضمون آن تمسک کرده‌اند.^۶ قاعده نفی سبیل، در بسیاری از آرا و فتاوای فقهی از جمله عدم ولایت کافر بر فرزند صغیر و مجنون و سفیه، عدم ولایت پدر کافر در نکاح دختر باکره، عدم امکان تصدی منصب قضا توسط کافر، عدم جواز توکیل کافر علیه مسلمان، عدم جواز اجیر شدن مسلمان از کافر، عدم جواز تولیت کافر بر اوقاف مسلمانان، عدم توقف صحت نذر فرزند مسلمان بر اذن پدر کافر، عدم ثبوت حق شفعه برای کافر و بطلان نکاح در صورت کافر شدن زوج بازتاب داشته است.^۷

۴. قرآن کریم، فرقان، ۱: سبأ، ۲۸: صاد، ۸۷: قلم، ۵۲: تکوین، ۲۷.

۵. قرآن کریم، توبه، ۲۸.

۶. حمزه ابن زهره حلبی، غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع (قم: مؤسسه امام صادق (علیه‌السلام)، ۱۴۱۷ ق)، ۲۱۰؛ ابن ادریس حلی، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد ۲، چاپ دوم (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق)، ۸۷، ۹۱ و ۱۸۶؛ سید میرعبدالفتاح مراغی، العناوین الفقهیه، جلد ۲ (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق)، ۳۴۹.

۷. همان، ۳۵۰-۳۵۱.

متأخرین هم نه‌تنها در بحث‌های مختلف فقهی به این قاعده استناد کرده‌اند، بلکه رساله‌های مختلفی در باب تبیین و تحلیل جوانب مختلف این قاعده به نگارش درآورده‌اند. سیره عملی پیامبر اسلام در انعقاد پیمان‌های صلح و معاهدات با گروه‌های گوناگون اهل کتاب و مشرکان، حکایت از صلح‌طلبی اسلام و ضرورت همزیستی مسالمت‌آمیز دارد. اصول مهمی از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصل ۱۵۲ و ۱۵۳) مبتنی بر قاعده نفی سبیل به‌عنوان راهبرد نظام در تحقق استقلال و عزت است. از نمونه‌های بارز به‌کارگیری این قاعده در حوزه فقه اقتصادی - سیاسی در سال‌های نزدیک به دوران تحریم تنباکو توسط میرزای بزرگ شیرازی، در میان عالمان بزرگ ایران و عراق همچون حاج آقا نورالله، آقا نجفی اصفهانی، آخوند خراسانی، سید محمدکاظم یزدی، محدث نوری، حرکتی برای تحریم کالاهای فرنگی و تأکید بر استفاده از کالاهای داخلی، با هدف نفی سبیل کفار در عرصه اقتصادی شکل گرفت. صاحب عروه که با بصیرتی ژرف، وابستگی‌های اقتصادی جامعه اسلامی به غرب را زمینه‌ساز سلطه و غلبه کفار بر مسلمانان می‌دانست، نقش مؤثری در هدایت و پشتیبانی این حرکت ایفا نمود. اندیشه‌های ایشان در این زمینه در قالب چند نامه موجود است و محور آن، رونق تولید ملی و استفاده از کالاهای داخلی است. از دغدغه‌های اصلی ایشان، خام‌فروشی نعمت‌های خدادادی توسط مسلمانان بود.^۸

مطابق جستجوی نگارندگان بیشتر پژوهش‌هایی که در زمینه نفی سبیل وجود دارد، به بررسی عمومی ادله آن پرداخته‌اند. از میان پژوهش‌های یادشده می‌توان به مصادیق زیر اشاره کرد؛ مقاله «رابطه قاعده نفی سبیل با معاهده برجام (تعامل یا تعارض)» نوشته امن‌اله فرید و همکاران (۱۳۹۹)، پژوهشی با عنوان «کاوشی درباره قلمرو اصول فقه و معاهدات بین‌المللی از منظر قرآن کریم» با نگارش موسی ابراهیم‌زاده (۱۳۹۸)، مقاله‌ای با عنوان «مبانی فقهی حاکم بر تعاملات جمهوری اسلامی ایران با کفار» به قلم احمدعلی قانع و سید روح‌الله رضوی (۱۳۹۴)، مقاله «رابطه قاعده نفی سبیل با استراتژی‌های مطرح در سیاست خارجی» نوشته اصغر آقامهدوی و محمود اکبری (۱۳۹۱) و پایان‌نامه با عنوان «بررسی فقهی مفاد برجام بر اساس قواعد فقه سیاسی (نفی سبیل، وفای به عقود و مصلحت)» با نگارش علی پورعلی (۱۳۹۷). چنانچه مشاهده می‌شود، تحقیق مستقلی در خصوص موضوع این نوشتار وجود ندارد و مقاله حاضر دریچه‌ای نو برای پژوهشگران عرصه فقه و حقوق اسلامی پدید آورده است.

۸. موسی نجفی، اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی (تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۸)، ۶۷.

۲- تبیین قاعده یا اصل وفای به عهد و عقد

یکی از مشکلات جوامع بشری در اختلافات، عدم پابندی به تعهدات است. قرآن کریم به صراحت به اصل پابندی و مفهوم عهد به عنوان یکی از مبانی اخلاقی اشاره می‌کند^۹ و آن را ریشه در سرشت پاک انسان می‌داند، چراکه تمامی مزایا و حقوق زندگی اجتماعی بر اساس عقد عمومی و عهدهای فرعی و جزئی مترتب بر عهدهای عمومی استوار است.^{۱۰} گذشته از آیاتی که مستند این اصل است، روایات فراوانی بر این قاعده دلالت دارد.^{۱۱} علی علیه السلام در نامه به مالک اشتر تأکید می‌کند که با همه اختلافاتی که مردم جهان دارند، هیچ یک از فرایض الهی به اندازه وفای به عهد مورد اتفاق مردم جهان نیست؛ حتی مشرکان زمان جاهلیت آن را مراعات می‌کردند، زیرا عواقب پیمان شکنی را آزموده بودند.^{۱۲} در فقه، لازم الاجرا بودن هر عهد و پیمانی مشروط بر قدرت عملی بر آن، عدم منع شرعی در مستلزم بودن انجام واجب و ترک فعل حرام، عدم مخالفت با کتاب و سنت و روشن و شفاف بودن است^{۱۳} و اگر یکی از طرفین نقض عهد نماید، طرف مقابل ملزم به وفاداری نیست، چراکه در این صورت قرارداد از ماهیت عقد و پیمان افتاده است.^{۱۴} اصل پابندی به تعهدات و قراردادهای، فرازمانی و فرامکانی است و یکی از مهم‌ترین حلقه‌های وصل حقوق بین الملل اسلامی به حقوق بین الملل معاصر است.^{۱۵}

شیخ انصاری با لحاظ معنای لغوی و عرفی عقد، آن را مطلق تعهد دانسته است و عقد در آیه «ووفوا بالعقود» را نیز به معنای هر عقدی قلمداد کرده است، نه عقدی معین و ویژه.^{۱۶} برخی فقیهان معاصر معنای عقد و تجارت را توسعه داده و نه فقط تمامی عقود و قراردادهایی که سبب ایجاد حق یا نقل ملکیت است، بلکه تمامی قراردادهای خصوصی، معاوضات، معاطات و عقود معین را مشمول آیه و عنوان عقد و تجارت دانسته‌اند.^{۱۷} دیدگاه شیخ انصاری و فقه‌های متأخر این است که اگرچه صحت

۹. قرآن کریم، توبه، ۴ و ۷؛ مؤمنون، ۸؛ بقره، ۱۷۷؛ مائده، ۱۳.
۱۰. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، جلد ۵، چاپ پنجم (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴)، ۲۵۹.
۱۱. نهج البلاغه، نامه ۵۳.
۱۲. نهج البلاغه، همان.
۱۳. بجنوردی، پیشین، ۸۹.
۱۴. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، جلد ۴ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴)، ۲۴۵.
۱۵. عبدالله جوادی آملی، روابط بین الملل در اسلام، چاپ سوم (قم: اسراء، ۱۳۹۷)، ۶۵.
۱۶. مرتضی انصاری دزفولی، کتاب المکاسب، جلد ۲ (قم: المؤتمر العالمی بمناسبة الذکری الثانیة لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری، ۱۴۱۵ ق)، ۳۰۲.
۱۷. سید روح الله موسوی خمینی، کتاب البیع، جلد ۱ (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۸)، ۶۳-۶۴.

و نفوذ قراردادهای محتاج به امضا و عدم ردع شارع است، لیکن همان گونه که این امضا می تواند نسبت به عناوین خاص همچون بیع و اجاره و رهن صورت پذیرد، می تواند نسبت به یک عنوان عام همچون عقد و یا تجارت تحقق پیدا کند و مفاد عمومات امضا همچون آیه «او فوا بالعقود» عبارت از حکم به لزوم وفا و بالملازمه صحت هر آن چیزی است که عرفاً عنوان عقد بر آن ثابت باشد.

۳- تبیین قاعده نفی سبیل

قاعده «نفی سبیل» از قواعد ثانویه فقهی است که از آیه ۱۴۱ سوره نساء^{۱۸} برداشت شده است. بر اساس مفاد قاعده «نفی سبیل»، بی گمان خداوند متعال هیچ راهی برای تسلط کافر بر مسلمان قرار نداده است.^{۱۹} هر عمل فردی یا جمعی در روابط بین مسلمانان و کافران که سبب شود دشمنان اسلام راهی برای سلطه و ولایت بر مسلمانان پیدا کنند، جواز شرعی ندارد. بنابراین لازم است که مقررات اسلامی داخلی و خارجی در حوزه های مختلف فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به گونه ای طراحی شود که زمینه تسلط کفار و غیرمسلمانان را در پی نداشته باشد.^{۲۰}

جعل در لغت به معنای قرار دادن و وضع کردن است.^{۲۱} در زمینه مقصود از جعل در آیه، دو نظریه وجود دارد؛ نظریه اول اینکه مراد، جعل تشریعی است، به این معنا که خداوند متعال در عالم تشریع، حکمی که موجب سبیل و سلطه کافران بر مؤمنان باشد، وضع نکرده است.^{۲۲} نظریه دوم این است که علاوه بر جعل تشریعی، جعل تکوینی نیز مورد نظر است، یعنی در عالم تکوین نیز خداوند سبحان، غلبه ای برای کفار بر مؤمنان قرار نداده است. بلکه همیشه مؤمنان تفوق و غلبه دارند. دیدگاه مشهور این است که آنچه با ظاهر این آیه شریفه بیشتر تناسب دارد و در عمل هم امکان اجرا می یابد، نظریه اول است، چرا که این آیه به مقام تکوین و چگونگی تحقق خارجی روابط کافران و مؤمنان مربوط نیست. بلکه خداوند هرگونه راه تسلط کفار را برای مسلمانان نفی کرده است.^{۲۳} برداشت عدم جعل تشریعی از این آیه،

۱۸. «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» و خداوند هرگز کافران را بر مؤمنان تسلطی نداده است.

۱۹. محمد طوسی (شیخ)، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد ۸ (بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا)، ۲۳۷؛ حسن حلی (علامه)، مختلف الشیعه، جلد ۷ (قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۴)، ۹۷؛ علی قمی، تفسیر القمی، جلد ۱، چاپ سوم (قم: دار الکتاب، ۱۳۶۳)، ۲۱۱؛ همان، جلد ۲، ۱۵۴.

۲۰. بجنوردی، پیشین، ۸۹.

۲۱. ابوالفضل جمال الدین محمد ابن منظور، لسان العرب، جلد ۱۱، چاپ سوم (بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ق)، ۱۱۰؛ محمد مرتضی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، جلد ۱۴ (بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق)، ۱۰۷.

۲۲. بجنوردی، پیشین، ۱۸۸.

۲۳. مراغی، پیشین، ۳۵۷.

مستلزم آن است که مفاد آیه شامل هر دو وجه حکم تکلیفی (حرمت) و حکم وضعی (بطلان) باشد و عدم تسلط کافر علاوه بر فرد مسلمان شامل کل جامعه نیز گردد.

برای «سبیل» در کتب لغت، معانی متعددی از جمله، راه، غلبه و تسلط، حجت، عتاب و عذاب ذکر شده است.^{۲۴} در این میان، «راه» و «طریق» معنای اصلی است.^{۲۵} در قرآن کریم نیز در بیشتر مواردی که «سبیل» به کار رفته، به نحوی معنای راه در آن وجود دارد. سبیل در اصطلاح به معنی سلطه و امارت است.^{۲۶} «سلطه» همواره در حوزه روابط اجتماعی و تعامل دوسویه معنا و مفهوم می‌یابد. در آیه نفی سبیل که ترکیب «علی» و «سبیل» استفاده شده، معنای غلبه و استیلا استفاده می‌شود. از آنجا که این واژه در آیه، با ترکیب نکره در سیاق نهی بیان شده که در زبان عربی دلالت بر عموم دارد، بنابراین شامل همه انواع وجوه سبیل و سلطه می‌شود.^{۲۷}

برخی مفسران که اغلب شیعه هستند، مقصود از سلطه را سلطه اعتباری دانسته‌اند.^{۲۸} در این راستا برخی تأکید می‌کنند اگر واژه سبیل به معنای دیگری تعبیر شود، کسانی که برخی فروع فقہی را به استناد این آیه طرح کرده‌اند، مستندی ندارند.^{۲۹} در مقابل، مفسران دیگری با استناد به قرآن کریم^{۳۰} مراد از سلطه را سلطه خارجی دانسته‌اند که تا زمانی که مسلمانان به لوازم ایمان خود در عمل ملتزم باشند، وعده خداوند تحقق می‌یابد و برتری برای مؤمنان خواهد بود.^{۳۱}

در این میان برخی با نگاهی متفاوت از دیگران، آیه شریفه را به معنای نفی سلطه تشریعی یا تکیونی مربوط به دنیا و آخرت نمی‌دانند. آنان معتقدند آیه شریفه بیانگر هدایت به امری اجتماعی است و آن اینکه سلطه کافران بر مسلمانان به سبب نقص در ایدئولوژی یا تعالیم اسلامی نیست، بلکه حاصل تقصیر

۲۴. فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، جلد ۴، چاپ سوم (تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۴۱۶ ق)، ۳۹۱-۳۹۲.

۲۵. ابوالقاسم راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، جلد ۱، چاپ دوم (تهران: دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ ق)، ۳۹۵؛ زبیدی، پیشین، جلد ۱۴، ۳۲۵؛ ابن منظور، پیشین، جلد ۱۱، ۳۱۹.

۲۶. محمد ابن عربی، تفسیر ابن عربی، جلد ۱ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق)، ۵۰۹-۵۱۰؛ محمدحسن مامقانی، غایه الآمال فی شرح کتاب المکاسب، جلد ۳ (قم: مجمع الذخائر الاسلامیه، ۱۳۱۶ ق)، ۴۲۳.

۲۷. جواد کاظمی (فاضل)، مسالک الأفهام إلى آیات الأحکام، جلد ۳ (بی‌جا: مرتضوی، بی‌تا)، ۵۳.

۲۸. عبدالرحمن ثعالبی، جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، جلد ۲ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق)، ۳۱۸؛ محمدجواد مغنیه، التفسیر الکاشف، جلد ۲ (قم: دارالکتب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق)، ۴۰۷.

۲۹. سید محمود آلوسی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، جلد ۷ (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ ق)، ۱۹۷.

۳۰. قرآن کریم، آل عمران، ۱۳۹.

۳۱. سید قطب، فی ظلال القرآن (بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲ ق)، ۱۴۳۲.

و کوتاهی مسلمانان در پایبندی به این تعالیم است. در نتیجه، آیه از نفی سبیل کافران بر مسلمانانی خبر می‌دهد که در بالاترین سطح از تعهد به اسلام (ایمان) قرار دارند.^{۳۲} در نگاه جامع دیگری، این آیه ناظر به دورنمای کلی و ساختارسازی فکری جامعه اسلامی و دفع شبهه‌ای عقیدتی در باب ناچار بودن مسلمانان به پذیرش قضای الهی در برتری کافران معنی شده است. این معنا را به‌منزله سیاستی برای پویایی جامعه اسلامی در مبارزه با ظلم می‌دانند که با آیات فراوان دیگری نیز همخوانی دارد، آیاتی که در آنها خداوند به مسلمانان تلاشگر وعده نصرت داده است.^{۳۳}

همچنین حکم عدم جعل سبیل به کسانی معلق گردیده که دارای وصف کفر هستند. بر طبق قاعده اصولی «تعلیق حکم بر وصف مشعر به علیت است»، می‌توان چنین برداشت نمود که کافران با وصف کفرشان سلطه‌ای بر مؤمنان با وصف ایمان ندارند، یعنی منشأ نفی سلطه، کفر ایشان است. با وجود این اگر فرد کافر دارای وصف دیگری باشد، ممکن دارای حق و سلطه بر مسلمان گردد. از این رو سید مرتضی معتقد است، منافاتی نیست در اینکه کافر به دلیل برخورداری از عنوانی مستحق قدردانی شود و به دلیل کفرش مستحق سرزنش باشد، هرچند این شکرگزاری موجب تعظیم او گردد.^{۳۴} آنچه از «نفی سبیل» متبادر می‌شود این است که تسلط کافر بر مسلمان، مردود است.^{۳۵}

مفاد قاعده نفی سبیل، از آیات دیگری نیز استفاده شده است که در آنها عزت و شرافت را منحصر به خدا و رسول و مؤمنان دانسته است.^{۳۶} همچنین روایات زیادی بر علو و شرافت مسلمانان بر غیرمسلمانان دلالت می‌کند. مهم‌ترین آنها حدیث نبوی «علو» است.^{۳۷} سومین مستند قاعده نفی سبیل، اجماع منقول به نقل متواتر، بلکه اجماع محصل قطعی است.^{۳۸} البته روشن است که این نوع اجماع که اتکالی اتفاق‌کنندگان بر ادله قرآن و روایات بوده، اجماع مدرکی یا روایی خوانده می‌شود و اصالتاً حجت نیست. چهارمین مستند این قاعده، دلیل عقلی و مناسبت حکم و موضوع است. عقل با توجه به مقاصد کلان

۳۲. محمد مهدی شمس‌الدین، نظام الحکم و الاداره فی الاسلام، چاپ سوم (قم: دارالثقافه للطباعه والنشر، ۱۴۱۲ ق)، ۲۸۰-۲۸۱.

۳۳. موسوی خمینی، پیشین، ۷۲۱-۷۲۵.

۳۴. علی علم‌الهدی (سیدمرتضی)، کتاب الانتصار (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق)، ۴۳۱.

۳۵. مراغی، پیشین، جلد ۱، ۱۳۴.

۳۶. قرآن کریم، منافقون، ۸: نساء، ۸۹.

۳۷. محمد بن علی ابن بابویه قمی، کتاب من لا یحضره الفقیه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، جلد ۴، چاپ دوم (قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳)، ۳۳۴، حدیث ۷۷۸.

۳۸. مراغی، پیشین، جلد ۲، ۳۵۲.

شارع، اهمیت و بایستگی علو و استقلال اسلامی را درک می‌کند و از آنجا که مفاد این قاعده تلازم حتمی با دو عنصر عزت و استقلال اسلامی دارد، مورد درک عقل است و به بیانی تصورش تصدیق را به همراه دارد. با این توضیح که موضوع شرافت و عزت اسلام، علت تامه است، برای اینکه در احکام اسلام آنچه موجب ذلت و تحقیر اسلام و مسلمانان است جعل نشود، زیرا خداوند عزت را منحصر به خود، پیامبر و مؤمنان دانسته است. این دلیل را بهترین مستند برای این قاعده می‌دانند، چراکه نفس آدمی آن را می‌پذیرد و فقیه بدان اطمینان می‌یابد.^{۳۹}

۴- بررسی رابطه قاعده نفی سبیل با اصل وفای به عهد و عقد

قاعده نفی سبیل از اصولی است که دولت اسلامی باید در ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی در راستای حفظ عزت و جلوگیری از نفوذ و سلطه کافران و بیگانگان به آن توجه داشته باشد. از سوی دیگر با توجه به عموم ادله صحت بیع و اصل وفای به عهد، پابندی به پیمان‌های بین‌المللی، اگرچه به ضرر مسلمانان باشد، ضروری است؛ بنابراین پرسش این است که کدام یک از این دو قاعده بر دیگری مقدم دانسته می‌شود؟ به عبارت دیگر رابطه این قواعد و ادله چگونه تنظیم می‌شود؟ در زمینه رابطه این قاعده با عموم ادله لزوم بیع و وفای به عهد، سه نظریه وجود دارد. پیش از بیان نظریه‌ها لازم است یادآوری شود که دلیل نقلی «اوفوا بالعقود» با توجه به عموم و اطلاقی که دارد، به قدر متیقن آن یعنی عقود منجز (خالی از هرگونه تعلیق به شرط یا وصف) انصراف دارد، پس عقد معلق مشمول ادله صحت عقود نیست، زیرا صدق عنوان عقد بر عقود معلق مشکوک است،^{۴۰} با این تحلیل عقود معلق از موضوع تعارض بین دلیل صحت بیع و دلیل نفی سبیل به‌طور تخصصی خارج است.

۱- اندیشه‌ای که این قاعده را با سایر ادله و احکام اولی از جمله لزوم بیع و وفای به عهد در یک رتبه می‌داند و در نتیجه این قاعده را با آن ادله در تعارض می‌داند. تحلیل دیدگاه نخست این است که بین قاعده نفی سبیل با عموم ادله «احلّ الله البیع» و «اوفوا بالعقود»، نسبت عموم و خصوص من وجه برقرار است و به دلیل وحدت رتبه در ماده اجتماع، متعارض‌اند، بدون اینکه یکی بر دیگری حاکم یا وارد باشد. شیخ انصاری بر این باور است که با وجود حلال بودن تصرف در مالی که از تجارت به دست آمده و تسلط مردم بر اموال خود، حکومت آیه نفی سبیل بر ادله یادشده روشن نیست.^{۴۱} بدین معنی که مدلول مطابق

۳۹. سید حسن بجنوردی، پیشین، جلد ۱، ۱۶۲.

۴۰. سید ابوالقاسم موسوی خویی، مصباح الفقاهه (المکاسب)، جلد ۲ (قم: انتشارات انصاریان، ۱۴۱۷ ق)، ۳۱۲.

۴۱. مراغی، پیشین، جلد ۳، ۵۸۵.

آیه نفی سبیل، تعرض بیان حال خطابات اولیه نیست و لذا بر آن حکومت ندارد؛ بنابراین اگر آیه نفی سبیل بر ادله یادشده حکومت داشت، نیازی به نسبت‌سنجی بین عموم آیه و عموم خطابات اولیه وجود نداشت و تقدم آیه از بدیهیات بود.

۲- برخی با تکیه بر اصل لزوم عمل به تعهدات تأکید می‌کنند که عمل به قراردادهای بین‌المللی پس از الحاق به آنها لازم است، حتی اگر در مقطعی به ضرر کشور باشد.^{۴۲} روابط دولت اسلامی با افراد غیرمسلمان بر پایه اصولی است که از جمله آنها می‌توان به اصل وفای به عهد اشاره کرد. لذا هیچ یک از فرایض الهی نیست که همچون وفای به عهد و پیمان، مورد اتفاق مردم جهان با همه اختلافاتی که دارند، باشد. حتی مشرکان زمان جاهلیت آن را مراعات می‌کردند، زیرا عواقب پیمان‌شکنی را آزموده بودند.

۳- دیدگاهی که قاعده نفی سبیل را بر سایر ادله و احکام اولی از جمله لزوم بیع و وفای به عهد حاکم می‌داند، در نتیجه تعارضی محقق نمی‌شود و دلیل نفی سبیل همواره مقدم خواهد بود. در این دیدگاه، تعارض بین دو دلیل نفی سبیل و عموم ادله وفای به عهد، از نوع عموم من وجه است که در مورد اجتماع، حکم تساقط است و دلیل نفی سبیل حاکم است که نتیجه آن اصالت فساد معامله خواهد بود؛^{۴۳} بنابراین قاعده نفی سبیل بر اساس عنوان ثانویه‌ای که پیدا می‌کند، حاکمیت خود را اعمال می‌نماید. از این رو هرگز نوبت به تعارض مستقر نمی‌رسد و دلیل نفی سبیل همیشه مقدم خواهد بود. مثلاً در ولایت کافر بر فرزند صغیر و مجنون و سفیه حکم به بطلان کرده و دلیل نفی سبیل را مقدم می‌کنند. تلقی مشهور فقیهان از این قاعده همین است. چراکه با فرض مرجعیت عرف عام در جمع و تنسیق دلایل در فهم تعارض ادله، هرگاه یک دلیل، دلیل دیگر را تفسیر نماید و موجب توسیع یا تضییق آن گردد، بر آن حاکم خواهد بود. همچنین ادله امضا و مباحات نسبت به شمول حصه حرام و ممنوع، ذاتاً مضیق است، یعنی بدون اینکه نیاز به تصریح قانونگذار باشد، شامل حصه حرام نمی‌شود. بر این اساس ادله‌ای چون «احل الله البیع» صلاحیت شمول موارد ممنوع را ندارد و هر معامله یا ارتباطی که پیامد آن تسلط کفار بر مؤمنان باشد، از موارد ممنوع است و قهراً داخل در ادله امضا نیست.

بیشتر فقیهان آیه نفی سبیل را عام می‌دانند که در همه احکام جاری است؛^{۴۴} بنابراین مفاد قاعده را

۴۲. عباس علی عمید زنجانی، فقه سیاسی، جلد ۳، چاپ چهارم (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۴۲۱ ق)، ۴۶۳.

۴۳. سید ابوالقاسم موسوی خویی، محاضرات فی اصول الفقه، تدوین محمد اسحاق الفیاضی، جلد ۵ (قم: انتشارات مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۸)، ۸۷.

۴۴. حلبی، پیشین، ۲۱۰.

عام‌تر از احکام شرعی دانسته و به مقتضای این قاعده هر عقد و پیمان و هر معامله و ایقاع و قراردادی به حسب طبع اولی‌اش اگر موجب علو و عزت و شرف کافر بر مسلم بشود، منفی است و اعتبار حقوقی ندارد.^{۴۵} نتیجه اینکه فقیهان متأخر در قیاس با متقدمان هرگز قائل نیستند که اجنبی کافر بتواند امکان سلطه بر مسلمانان پیدا کند. در واقع متأخران قاعده نفی سبیل را بر قاعده تعامل با کفار برتری مطلق داده‌اند. تا جایی که مقصود از نفی سبیل را سلطه ظالم، نه لزوماً کافر دانسته‌اند و بعید نیست مراد از نفی سبیل بر مؤمنین، نفی سبیل به‌طور مطلق (چه در تکوین و چه در تشریع) باشد.^{۴۶} در این رویکرد، قاعده تعارض حاکم بر کلیت احکام شریعت است و می‌تواند برای تمامی احکام حدومرز مشخص کند.^{۴۷}

۴-۱- تخصیص‌پذیری قاعده نفی سبیل

گروهی از فقها دایره شمولیت این قاعده را آن‌قدر وسعت داده‌اند که تخصیص در آن راه ندارد. چرا که نفی جعل سبیل، ناشی از احترام مؤمن است که مطلق است و در هیچ حالتی تقیید را نمی‌پذیرد.^{۴۸} ولی حق این است که با توجه به وقوع تقیید در عمومات مربوط به استقلال مردم در به‌کارگیری اموال خود، قاعده نفی سبیل چون بسیاری از احکام دیگر اسلام در تزامن و برخورد با مصالح مهم‌تر و تأمین منافع مهم‌تر تخصیص‌پذیر است. چنانکه گاه دولت و نظام اسلامی ناچار است به انگیزه نفی هرگونه سبیل و سلطه در آینده، به‌طور موقت و گذرا پذیرای نوعی سلطه باشد^{۴۹} و در مواردی به سبب وجود مصلحتی مهم‌تر برای اسلام و مسلمانان، اصل نفی سبیل نادیده گرفته شود. مانند آنچه در صدر اسلام در صلح حدیبیه مقرر شد و به‌موجب آن، پیامبر اعظم (صلی‌الله‌علیه و آله) مسلمانان رها شده از زندان مشرکان مکه را به آنها بازگرداند و در دوران امر بین مصلحت ناشی از اصل وفای به عهد و اصل نفی سبیل، اصل اول را ترجیح داد. در این راستا به‌منظور جمع بین دلیل‌ها و تعیین مصادیق سلطه و سبیل، بیان معیارها و ملاک‌هایی در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

۵- معیارهای تحقق سلطه

در این راستا به‌منظور جمع بین دلیل‌ها و تعیین مصادیق سلطه و سبیل، بیان معیارها و ملاک‌هایی در

۴۵. سید حسن بجنوردی، پیشین، جلد ۱، ص ۱۹۳.

۴۶. سید روح‌الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله، جلد ۱ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸)، ۴۸۶-۴۹۰.

۴۷. محمد فاضل لنکرانی، تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله (قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۲۱ ق)، ۲۴۳.

۴۸. انصاری دزفولی، پیشین، جلد ۳، ۵۸۴-۵۸۶.

۴۹. سید حسن بجنوردی، پیشین، جلد ۱، ۱۶۹.

این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

۵-۱- تملک

فقه‌های پیشین در ذیل مبحث عدم جواز تملک عبد مسلمان توسط کافر یا جواز یا عدم جواز فروش قرآن به کافر، زوایای گوناگون نفی سبیل را مورد کنکاش قرار داده‌اند که از نتایج مباحث طرح‌شده، برآیند نهایی را می‌توان استخراج نمود. با توجه به احکام و مباحثی که فقها در ارتباط با نفی سلطه مطرح کرده‌اند، چنین برمی‌آید که «تملک» از مصادیق مهم و اساسی سبیل است که تحقق آن توسط کفار، در زمره نفی مندرج در آیه شریفه قرار می‌گیرد.^{۵۰} بدین معنی که یکی از ملاک‌ها و معیارهای نفی سبیل و سلطه، تحقق ملکیت است. از سوی دیگر ماهیت بیع به این است که ثمن داخل ملک کسی شود که مضمن از ملک او خارج شده است، چراکه حقیقت بیع تبادل اضافتین و معاوضه حقیقیه است و از تعریف بیع به انشای تملیک عین در برابر مال،^{۵۱} اوصافی مانند تملیکی بودن به دست می‌آید. لزوم عقد بیع نیز که از ادله به دست آمده و به‌عنوان اصلی مستقل به نام اصل لزوم مطرح شده است، به‌عنوان یکی از اوصاف عقد بیع، مورد بحث قرار می‌گیرد؛ بنابراین قواعد نفی سبیل، صحت بیع و وفای به عهد در وجود حق مالکانه اشتراک دارند. بدین جهت این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان به تحقق ملکیت بدون تحقق سلطه حکم کرد؟ به عبارت دیگر آیا صرف ایجاد مالکیت برای کافر در مجموعه تولیدی یا اختصاص سهام شرکت‌های تولیدی یا خدماتی به وی، موجب ایجاد سلطه می‌شود؟ یا تحقق سلطه مستلزم وجود عامل دیگری است؟

در پاسخ به این پرسش، دو نظر وجود دارد. دیدگاه نخست اینکه تخصیص ناپذیر بودن سیاق آیه نفی سبیل، به همراه وجوب التزام به مفاد آیه هم در مالکیت ابتدایی و هم در بقای مالکیت، می‌تواند ما را به تفسیر سبیل به مصادیقی که شامل ملکیت نمی‌شود، نزدیک سازد و نشان از آن باشد که مقصود از سبیل، سلطنت و سلطه است. تا جایی که نفی سبیل را عامی دانسته‌اند که حتی شامل ملکیت قابل زوال نیز می‌شود؛ بنابراین می‌توان به تحقق ملکیت بدون تحقق سلطه حکم کرد.^{۵۲} در دیدگاه دیگر، سبیل را به دلیل عدم رضایت شارع به تسلط کافر بر مسلمان، مبطل عقود می‌دانند؛ به‌گونه‌ای که این دلیل

۵۰. محمد طوسی (شیخ)، کتاب الخلاف، جلد ۳ (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۷ ق)، ۱۹۰؛ حسن حلی (علامه)، نهاییه الإحکام فی معرفه الأحکام، جلد ۲ (قم: مؤسسه آل البیت، ۱۴۱۹ ق)، ۴۵۶.

۵۱. انصاری دزفولی، پیشین، جلد ۲، ۷۹-۸۰.

۵۲. همان، ۵۸۵-۵۸۶.

به تنقیح مناط یا به علت مشخص شده در بیان شارع، به دیگر مصادیق و عناوین نیز تسری می‌یابد.^{۵۳} بنابراین سلطه چه همراه با ملکیت و چه بدون آن قابل تحقق است.

مفسران و فقیهان معتقدند مسلمانان وظیفه دارند شرایط و عوامل اجرای قاعده نفی سبیل یعنی «قدرت» در صحنه داخل و خارج را فراهم آورند؛ چراکه خداوند اجرا شدن قاعده نفی سبیل را به اراده و تلاش و قدرت مسلمانان وابسته ساخته است. تا زمانی که مؤمنان به دین اسلام تمسک داشته باشند و به اوامر و نواهی پایبند بمانند و در راه دفاع از اسلام و آمادگی مادی و معنوی از هیچ کوششی دریغ نکنند، هرگز کفار بر آنها غلبه پیدا نمی‌کنند.^{۵۴} آیه شریفه نفی سبیل در مقام بیان این واقعیت اجتماعی است که اگر کافران را بر مؤمنان تسلط داشته باشند، بدین جهت است که مسلمانان موجبات توان و قدرت خویش را فراهم نکرده‌اند.^{۵۵} پس می‌توان گفت همواره میان قدرت ملی و قاعده نفی سبیل رابطه مستقیم برقرار است. بدین معنا که هر چه قدرت ملی بیشتر باشد، کارایی و قابلیت اجرای قاعده نفی سبیل فزون‌تر است.

از آنجا که تولید داخلی و رشد اقتصادی، مستلزم مالکیت است و مالکیت، مهم‌ترین ابزار قدرت به شمار می‌آید، بنابراین مالکان بیشترین منابع و کالاهای، قدرتمندترین افراد هستند که می‌توانند بر دیگران تسلط کامل داشته و مسیر جامعه را به دلخواه خود تغییر دهند. در نتیجه در این دیدگاه واسپاری تولید داخلی به کافران نیز که مالکیت را به همراه دارد، از جمله عناوینی است که می‌تواند در زمره ممنوعیت مندرج در آیه نفی سبیل قرار گیرد. لذا حمایت از تولید داخلی باعث عزت مسلمانان می‌شود و از سلطه و سبیل کافران بر مسلمانان جلوگیری می‌کند و مقدمه‌ای برای نفی سبیل و جلوگیری از تسلط کافران بر مسلمانان است. لذا باید از باب مقدمه واجب از تولید داخلی که باعث رشد اقتصادی می‌شود، حمایت نمود. این نکته در قانون اساسی نیز پیش‌بینی شده است.^{۵۶}

نکته دیگر، جواز تملیک منافع مسلمان از سوی کافر است که در این زمینه بین فقهای متقدم اختلاف‌نظر وجود دارد. به بیان دیگر بحث پیرامون این نکته است که آیا مسلمان می‌تواند برای کافر کار کرده و درآمد کسب نماید؟

۵۳. مراغی، پیشین، جلد ۲، ۳۵۲.

۵۴. همان، جلد ۶، ۴۲۸.

۵۵. شمس‌الدین، پیشین، ۴۷۸.

۵۶. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸/۰۹/۱۲ با اصلاحات سال ۱۳۶۷، بند ۸، اصل ۴۳.

عده‌ای همچون شیخ طوسی^{۵۷}، شهید ثانی^{۵۸}، علامه حلی^{۵۹} و محقق ثانی^{۶۰} قائل به جواز این تملیک در عملی که در ذمه مسلمان قرار دارد، شده‌اند. استدلال آنها این است که این موضوع همانند دین است و همان‌گونه که دین مسلمان بر کافر صحیح است، این‌گونه استیجار نیز جایز است، چرا که در مقابل آن عوض وجود دارد^{۶۱} و دلیلی برای منع وجود ندارد. سبیل در اجاره بر دین تحقق نمی‌یابد در حالی که در اجاره بر عین سبیل محقق می‌شود.^{۶۲}

گروه دوم فقها مانند شهید اول بر این باورند که اجاره مسلمان توسط کافر در هیچ صورتی چه در عمل ذمه و چه در عمل معین جایز نیست.^{۶۳} نظریه سوم، تملیک منافع را از سه زاویه حقیقت اجاره، لازمه اجاره و مقتضای اجاره قابل بررسی دانسته که در هر صورت به دلیل محدودیت و اعتباری بودن مالکیت منافع و نیز تسلیم منافع، سبیل و برتری تحقق نمی‌یابد.^{۶۴} بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که با فرض وقوع تعارض بین ادله نفی سبیل و عموم ادله صحت بیع و وفای به عهد، تسلیم منافع به کفار به‌طور تخصصی از موضوع بحث خارج است و اصولاً تعارضی رخ نمی‌دهد.

۵-۲- اذلال

معیار دیگر سلطه پاسخ به این پرسش است که مرز و محدوده این واسپاری کجاست؟ با استناد به دلیل عقلی قاعده نفی سبیل مبتنی بر لزوم حفظ احترام مؤمن و عزت او در مقابل کافر و ضرورت احتفاظ منافع مسلمانان، باید گفت مفاد قاعده، نفی هرگونه ارتباط با کفار نیست، بلکه مضمون قاعده، نفی ارتباط تسلط‌مدار کفار با مسلمانان است. به عبارت دیگر، یکی از ملاک‌ها و معیارهای وقوع سبیل، «اذلال»^{۶۵} است. در صورت احتمال تحقق اذلال مسلمانان، در هر زمینه اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی

۵۷. طوسی، پیشین، جلد ۳، ۱۹۰-۱۹۱.

۵۸. زین‌الدین بن علی عاملی جبعی (شهید ثانی)، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۳ (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق)، ۱۶۷.

۵۹. حلی، پیشین، جلد ۱۰، ۲۱.

۶۰. علی بن حسین عاملی کرکی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، جلد ۴ (بی‌جا: آل‌البیت، ۱۴۱۴ق)، ۶۳.

۶۱. حلی، پیشین، جلد ۱۶، ۲۳۸.

۶۲. عاملی کرکی، پیشین، جلد ۴، ۶۳.

۶۳. محمد بن مکی عاملی جزینی، اللمعه الدمشقیه، جلد ۳ (بیروت: دارالتراث، ۱۴۱۷ق)، ۱۹۹.

۶۴. محمدحسین اصفهانی، نهاییه الدرایه فی شرح الکفایه، جلد ۲ (بیروت: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۲۷ق)، ۴۵۴-۴۵۱.

۶۵. حلی (علامه)، پیشین، جلد ۲، ۴۵۷.

و با در نظر گرفتن مصالح جامعه اسلامی، جلوگیری از آن واجب است. به بیان دیگر مقصود قاعده سبیل این است که در روابط میان مسلمانان و کافران شرایطی که موجب ذلت و وهن مسلمین شود، به وجود نیاید. بر اساس این قاعده، شوکت اسلام مدنظر بوده که مستفاد از کتاب و سنت، از آن به حفظ عزت مسلمین در برابر کفار تعبیر شده است.^{۶۶} گرچه مفهوم سبیل ثابت است، اما به دلیل لایه‌دار بودن و پیچیدگی، در تحقق و عینیت یافتن (مصادق)، متغیر و متأثر از شرایط زمانی، مکانی و ظرفیت‌هاست. نتیجه اینکه تمسک به این قاعده در قدر متیقن الزامی است و در سایر مصادیق، اقتضایی و به حسب شرایط زمانی، مکانی، اجتماعی و سیاسی تفاوت دارد. بنابراین استفاده از این قاعده، به میزان وسعت نظر حاکم و فقیه و دیدگاه وی بستگی دارد. به عبارت دیگر این قاعده نیز مانند سایر قواعد فقهی، در راه به دست آوردن احکام شرعی واقع می‌شوند، ولی این استفاده از باب استنباط و توسیط نبوده بلکه از باب تطبیق است.^{۶۷}

با توجه به آرمان‌های جهانی اسلام و همگانی بودن آن^{۶۸}، دولت اسلامی می‌تواند بر پایه عدالت با گروه‌ها و کشورهای غیرمسلمان که تعرضی به جامعه اسلامی ندارند و به پیمان خویش پایبندند، روابط مسالمت‌آمیز داشته باشد. در این راستا در ماده ۴-ث قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، جذب شرکت‌های معتبر جهانی و منطقه‌ای در زنجیره تولید داخلی به شکل مستقیم و با اولویت مشارکت با سرمایه‌گذاران و تولیدکنندگان داخلی به منظور افزایش توانمندی، رقابت‌پذیری و صادرات کالاها و خدمات تولیدی با رفع موانع قانونی و حقوقی بر اساس عزت، حکمت و مصلحت و مشروط به عدم نفوذ فرهنگ غربی پیش‌بینی شده است.

۵-۳- حرج

دانشمندان علم فقه دلیل «لا حرج» را با توجه به تأکید بر عدم جعل حکم حرجی در لسان دلیل، مقدم بر ادله دیگر احکام دانسته و معتقدند که اطلاق دیگر ادله مقید به عدم حرجی بودن است^{۶۹} و قاعده «نفی حرج» را حاکم بر ادله اولیه احکام می‌دانند.^{۷۰} با این بیان نفی حرج بر ادله نفی سلطه هم مقدم

۶۶. مراغی، پیشین، جلد ۲، ۳۰۳.

۶۷. موسوی خویی، پیشین، جلد ۱، ۸.

۶۸. قرآن کریم، سبا، ۲۸؛ اعراف، ۱۵۸.

۶۹. موسوی خمینی، پیشین، ۱۳۶۸، جلد ۱، ۲۳۵-۲۳۶.

۷۰. فاضل لنکرانی، پیشین، ۲۴۵.

است، چراکه نفی حرج شامل همه احکام وضعی و تکلیفی است و حتی بر ادله ثانویه هم حاکم است.^{۷۱} با توجه به نکاتی که بیان شد، یادآور می‌شویم که بحث از سبیل و نفی آن، مصداقی است نه حکمی یا موضوعی و هر فرد یا نهادی که عهده‌دار تشخیص مصادیق موضوعات احکام در سایر موارد است، در اینجا هم کارشناس تشخیص مصداق سبیل و نفی آن به شکل طریقت و نه موضوعیت و با مراجعه به عرف خاص است. در ایران برای تأیید یا عدم تأیید کنوانسیون‌ها، قراردادها و توافق‌نامه‌های بین‌المللی، پس از تصویب مجلس شورای اسلامی، شورای نگهبان که نیمی از اعضای آن را فقها تشکیل می‌دهند، وظیفه مطابقت آن را با قانون اساسی و شرع به عهده دارند و به‌یقین یکی از ابعاد مورد بررسی فقهی، کنکاش در مطابقت مصوبه با قاعده نفی سلطه است.

۶- رابطه قراردادهای دولت اسلامی با بیگانگان با قاعده نفی سبیل

جواز بیع، شرا، ایجار و استیجار و مشارکت میان مسلمین و کفار از ضروریات فقهی و غیرقابل انکار است، مگر اینکه قرارداد به حسب ظاهر مبتنی بر تراضی اما در باطن، قرارداد الحاقی یا به تعبیر دیگر از عقود اذعان باشد که طرف مسلمان قدرت تحمیل شروط خود بر طرف مقابل را نداشته و یا در صورت تخلف کافر از شروط قراردادی، ضمانت اجرایی برای تخلف از شرط برای طرف مسلمان پیش‌بینی نشده باشد، انعقاد چنین قراردادی حرام تکلیفی است و به لحاظ وضعی نیز از آنجا که غالب منابع از انفال است، تصرفات مملکانه در آن مشروط به رعایت مصلحت جامعه اسلامی است؛ بنابراین در صورتی که نهاد مأذون در انعقاد قرارداد رعایت مصلحت مسلمین را ننماید، قرارداد وضعاً باطل است. انعقاد قراردادهایی که در راستای رونق تولید و رشد اقتصادی با دولت‌های خارجی صورت می‌پذیرد را می‌توان قراردادهای مشارکت در تولید دانست و از آنجا که مضاربه عبارت است از دادن مال به دیگری برای انجام دادن کاری با آن مال در مقابل دریافت سهم معینی از سود حاصله^{۷۲}، می‌توان آن را با عقد مضاربه منطبق کرد. چراکه در این نوع قراردادها یکی از شرکا صاحب منبع و دیگری پیمانکار است. در قراردادهای مشارکت در تولید نیز همانند عقد مضاربه، سرمایه مورد احتیاج برای کار به واسطه در اختیار قرار دادن منابع از سوی دولت تأمین می‌شود، بنابراین با توجه به فعالیت عامل، طرفین در سود کار با یکدیگر شریک می‌شوند.

۷۱. موسوی خمینی، پیشین، ۱۳۸۸، جلد ۲، ۲۴۲.

۷۲. زین الدین بن علی عاملی جبعی (شهید ثانی)، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۴ (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق)، ۲۱۱.

در تطبیق مفاد قراردادهای مشارکت در تولید با قواعد شرع درباره منابع طبیعی (انفال)، عامل هیچ‌گونه حق مالکانه‌ای نسبت به منابع تحت عملیات ندارد. اشکال انتقال مالکیت بدین بیان قابل دفع است که آنچه مضر به صحت عقد است، تعلیق در انشا است و در این نوع قراردادها تعلیق در انشا و تملیک وجود ندارد.

همچنین بررسی کتب فقهی نشان می‌دهد که از نظر فقها وفای به عهد، ماهیت انشایی ندارد، بلکه واقعه‌ای حقوقی است که دارای حکم قانونی و شرعی است^{۷۳}، در حالی که ماهیت نفی سلطه، انشایی است. از این روست که حکومت اسلامی به‌منظور حفظ منافع کشور و ارتباط فعال با سایر دولت‌ها و رشد تولید داخلی معاهداتی را منعقد می‌کند که پابندی به آن حتی در مقابل دولت‌های غیراسلامی تا زمانی که به معاهده متعهدند، واجب و لازم است. در این زمینه فقیهان، مستفاد از آیه ۵۸ سوره انفال، قاعده «نبذ» را مورد استناد قرار داده‌اند که بر اساس آن با مشاهده نشانه‌های خیانت از سوی کفار به شکلی که لازم‌الاحتراز باشد و نیز در صورتی که طرف مقابل تعهد دست به توطئه بزند که امارات نقض عهد آشکار شود، دولت اسلامی لغو پیمان و نبذ عهد (عدم تعهد به معاهده) را اعلام می‌کند. عمل به این قاعده در صورت حصول شرایط، مستند به دلایل نقلی و عقلی (تحذر از غدر) واجب است.^{۷۴} از برخورد عادلانه در قبال نقض عهد از سوی طرف مقابل به معامله به مثل تعبیر شده است.^{۷۵} اسلام در زمینه معاهدات بین‌المللی، رعایت مرزهای الهی را الزامی و عدم رعایت آن را ملازمه با عدم اعتبار معاهده می‌داند. در عرف بین‌الملل نیز پذیرفته شده است که اگر قراردادی استقلال و حاکمیت کشوری را تهدید کند، آن کشور می‌تواند از آن پیمان خارج شود. دیپلماسی قوی دولت اسلامی در گستره روابط خارجی و همراهی دیگر دولت‌های اسلامی می‌تواند زمینه‌های بیشتری را برای اجرای این اصل در عرصه روابط بین‌الملل فراهم سازد.

نتیجه‌گیری

به مقتضای قاعده نفی سبیل، هر عقد و پیمان و هر معامله، ایقاع و قراردادی که موجب علو و برتری کفار بر مؤمنان شود، اعتبار حقوقی ندارد. این قاعده ظرفیتی را در فقه به‌ویژه در مسائل نوپدید ایجاد می‌کند که می‌تواند به یاری سایر نهادهای اجتماعی، زمینه مقاومت‌سازی اقتصاد و رشد اقتصادی را فراهم سازد.

۷۳. محمدحسین آل کاشف الغطاء، تحریرالمجله، جلد ۲ (نصف): مکتبه المرتضویه، (۱۳۵۹)، ۲۷۹.

۷۴. وهبه زحیلی، آثار الحرب فی الفقه الاسلامی دراسه مقارنه، چاپ سوم (دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۹ ق)، ۴۳۹.

۷۵. سید محمدحسین طباطبائی، پیشین، جلد ۹، ۱۵۰.

دلیل نفی سلطه، مفسر عمومات ادله بیع و وفای به عهد بر اساس عرف عام است و بر آنها حکومت دارد. به بیان دیگر ادله ایفای به عقد و عهد، صلاحیت شمول موارد ممنوع را ندارند. در نتیجه تعارض مستقری بین این دو گروه از دلایل وجود ندارد. از سوی دیگر قاعده نفی سبیل چون بسیاری از احکام دیگر اسلام در تراحم و برخورد با مصالح مهم‌تر و تأمین منافع مهم‌تر تخصیص‌پذیر است و چه‌بسا در مواردی به سبب وجود مصلحتی مهم‌تر برای جامعه اسلامی و به دلیل ماهیت انشایی نفی سلطه، اصل نفی سبیل نادیده گرفته شود. در صورت آشکار شدن نشانه‌های نقض عهد از سوی طرف قرارداد، راهکار نبذ عهد و لغو پیمان (معامله به مثل) پیش‌بینی شده است. ایجاد رابطه مالکانه، اذلال و حرج از معیارها و ملاک‌های تحقق سلطه است و بنابراین در قراردادهایی که در راستای رونق تولید و رشد اقتصادی با دولت‌های خارجی صورت می‌پذیرد و می‌توان آن را قراردادهای مشارکت در تولید و منطبق با روش مضاربه دانست، به دلیل عدم ایجاد حق مالکانه برای عامل، از زمره مصادیق نفی سبیل به‌طور تخصصی خارج است و به اعتبار تحقق مفهوم مضاربه، ایفای تعهد لازم خواهد شد.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن عربی، محمد. تفسیر ابن عربی، جلد ۱. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
- ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد. لسان العرب، جلد ۱۱. چاپ سوم. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ق.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی. کتاب من لا یحضره الفقیه. تصحیح علی اکبر غفاری. جلد ۴، چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۳.
- اصفهانی، محمدحسین. نهاییه الدرایه فی شرح الکفایه، جلد ۲. بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۲۷ ق.
- انصاری دزفولی، مرتضی. کتاب المکاسب، جلد ۲. قم: المؤتمر العالمی بمناسبه الذکر المئویہ الثانیه لمیلاد الشیخ الاعظم الانصاری، ۱۴۱۵ ق.
- آل کاشف الغطاء، محمدحسین. تحریر المجله، جلد ۲. نجف: مکتبه المرتضویه، ۱۳۵۹.
- آلوسی، سید محمود. روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، جلد ۷. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ ق.
- بجنوردی، سید حسن. القواعد الفقهیه. جلد ۱. قم: نشر الیهادی، ۱۴۱۹ ق.
- ثعالبی، عبدالرحمن. جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، جلد ۲. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
- جوادی آملی، عبدالله. روابط بین الملل در اسلام. چاپ سوم. قم: اسراء، ۱۳۹۷.
- حلبی، حمزه ابن زهره. غنیه النزوع الی علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام)، ۱۴۱۷ ق.
- حلی (علامه)، حسن. مختلف الشیعہ، جلد ۷. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۴.
- حلی (علامه)، حسن. نهایه الاحکام فی معرفه الاحکام، جلد ۲. قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۹ ق.
- حلی، ابن ادریس. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد ۲. چاپ دوم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم. المفردات فی غریب القرآن، جلد ۱. چاپ دوم. تهران: دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ ق.
- زبیدی، محمد مرتضی. تاج العروس من جواهر القاموس، جلد ۱۴. بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق.
- زحیلی، وهبه. آثار الحرب فی الفقه الاسلامی دراسه مقارنه. چاپ سوم. دمشق: دار الفکر، ۱۴۱۹ ق.
- شمس الدین، محمدمهدی. نظام الحکم و الاداره فی الاسلام. چاپ سوم. قم: دار الثقافه للطباعة و النشر، ۱۴۱۲ ق.
- طباطبائی سید محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۵. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
- طریحی، فخرالدین. مجمع البحرین، جلد ۴. چاپ سوم. تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۴۱۶ ق.
- طوسی (شیخ)، محمد. التبیان فی تفسیر القرآن. جلد ۸. بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- طوسی (شیخ)، محمد. کتاب الخلاف، جلد ۳. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۷ ق.
- عاملی جزینی، محمد بن مکی. اللمعه الدمشقیه، جلد ۳. بیروت: دار التراث، ۱۴۱۷ ق.
- عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی. مسالک الأفهام الی تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۴. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ ق.
- علم الهدی (سیدمرتضی)، علی. کتاب الانتصار. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۵ ق.

- عمید زنجانی. عباس علی. فقه سیاسی، جلد ۳. چاپ چهارم. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۴۲۱ ق.
- فاضل لنکرانی، محمد. تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۲۱ ق.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸/۰۹/۱۲ با اصلاحات سال ۱۳۶۷.
- قطب، سید. فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲ ق.
- قمی، علی. تفسیر القمی، جلد ۱. چاپ سوم. قم: دار الکتاب، ۱۳۶۳.
- کاظمی (فاضل)، جواد. مسالک الأفهام إلى آیات الأحکام، جلد ۳. بی‌جا: مرتضوی، بی‌تا.
- کرکی، علی بن حسین. جامع المقاصد فی شرح القواعد، جلد ۴. بی‌جا: آل‌بیت، ۱۴۱۴ ق.
- مامقانی، محمدحسن. غایه الآمال فی شرح کتاب المکاسب، جلد ۳. قم: مجمع الذخائر الإسلامية، ۱۳۱۶ ق.
- مراغی احمد مصطفی. تفسیر المراغی، جلد ۶. بیروت: دارالحیاء التراث العربی، بی‌تا.
- مراغی، سید میرعبدالفتاح. العناوین الفقهیه، جلد ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- مغنیه، محمدجواد. التفسیر الکاشف، جلد ۲. قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه، جلد ۴. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله. تحریر الوسیله، جلد ۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله. کتاب البیع، جلد ۱. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۸.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم. محاضرات فی اصول الفقه. تدوین محمد اسحاق الفیاضی. جلد ۵. قم: انتشارات مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۸.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم. مصباح الفقاهه (المکاسب)، جلد ۲. قم: انتشارات انصاریان، ۱۴۱۷ ق.
- نجفی، موسی. اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی. چاپ دوم. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

This Page Intentionally Left Blank

